

РОЛЬ С.Ч. БОСА В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ НАРОДІВ БРИТАНСЬКОЇ ІНДІЇ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

СЕРЕД провідних діячів індійсько-го національно-визвольного руху значне місце посідає Субхас Чандра Бос (1897–1945). Незважаючи на те що після трагічної загибелі Нетаджі («улюбленого вождя» – так його називали в Індії) минуло вже більше шести десятиліть, навколо його імені не вщухають дискусії, вирують пристрасті, а оцінки поглядів та діяльності досить часто є полярно протилежними. Між тим життя, діяльність та світогляд С.Ч. Боса досі залишаються маловідомими для широкого наукового загалу.

Дана стаття має на меті частково заповнити цю прогалину, звернувши увагу насамперед на недостатньо досліджену політичну діяльність Нетаджі у 1938–1939 рр., коли він уперше й востаннє очолив Індійський національний конгрес (ІНК), намагаючись кардинально змінити його політичний курс.

Приставаючи до розгляду поставленого питання, слід насамперед стисло проаналізувати процес формування та розвитку світогляду С.Ч. Боса, показати еволюцію сутності його поглядів.

Уважне вивчення джерел (насамперед – доповідей та праць С.Ч. Боса [Bose 1938; Bose 1946; Bose 1962; Bose 1964; Bose 1967; Bose 1970; Bose 1974; Sareen 1988, 184–364]), а також критичне осмислення численної літератури [Курныкин 1998; Чувпило 2000, 50–68; ABeacon... 1973; Bose S.K. 2004; Chattopadhyaya 1973; Choudhary 1965; Das Gupta 1946; Guha 1986; Hardas 1958; Jog 1969; Mangat 1986; Mookerjee 1977; Mookerji 1975; Muller 1985; Netaji... 1984; Netaji... 1996; Netaji... 1948; Ohsawa 1954; Ralhan 1996; Seth 1943; Sopan 1946; Toye 1959; Werth 1970] дає змогу виділити чотири досить чітко розмежовані етапи у розвитку світогляду Нетаджі. Це: 1) початковий, дуже важливий етап формування суспільно-політичних поглядів С.Ч. Боса, коли закладалася їхня основа (до початку 20-х рр. ХХ ст.); саме в цей час С.Ч. Бос,

який виріс у Бенгалії, відомий своїми традиціями антиколоніальної боротьби, політичного екстремізму та тероризму, сприймав визвольні ідеї у найбільш радикальній формі, і це назавжди визначило його схильність і потяг до ліворадикальної ідеології; 2) період активної політичної діяльності в ІНК у 1920–1927 рр. (виключаючи тюремне ув'язнення), яка помітно відбилася на світогляді Нетаджі; зокрема, він брав активну участь у гандистському ненасильницькому русі неспівробітництва (1920–1922 рр.) у Бенгалії, хоча ідеї ненасилля його ніколи не приваблювали, а потім став одним із лідерів ліворадикального крила свараджистської партії, заснованої в 1923 р. Ч.Р. Дасом і М. Неру, досить швидко здобувши всеіндійське визнання; 3) період, що охоплює кінець 20-х років і початок Другої світової війни (1928–1939 рр.); це був кульмінаційний етап у політичній біографії С.Ч. Боса на батьківщині; разом з Дж. Неру він очолив лівонаціоналістичне крило ІНК, намагаючись радикалізації програми й тактики партії, відмови її від вимоги надання Індії статусу домініону та прийняття рішення про боротьбу за цілковиту незалежність; у 30-ті роки ХХ ст. С.Ч. Бос за популярністю майже не поступався М.К. Ганді, про що свідчило двічі обрання його президентом (головою) ІНК у 1938–1939 рр.; 4) період Другої світової війни (1939–1945 рр.); це заключний етап життєвого шляху Нетаджі; зазнавши поразки у суперництві з поміркованими й правими лідерами Конгресу і розчарувавшись у ненасильницькій тактиці, С.Ч. Бос 17 січня 1941 р. виїхав з Індії і після довгих поневірянь на чужині в пошуках союзників у боротьбі з Англією (він побував у Кабулі, Москві й Берліні) очолив у 1943 р. створену за допомогою Японії (на окупованих нею територіях Південно-Східної Азії) Індійську національну армію (ІНА) та Тимчасовий уряд Вільної Індії. Проте ІНА зазнала поразки, а Нетаджі 18 серпня

1945 р. загинув у авіакатастрофі на Тайвані за нез'ясованих обставин.

Характеризуючи основні риси та особливості світогляду С.Ч. Боса, слід зазначити, що він був талановитою, але суперечливою та неоднозначною особою з бурхливим характером, яку дуже важко оцінювати в межах звичних критеріїв. Його погляди, що формувалися під впливом бенгальської й загальноіндійської політичної традиції, а також ліворадикальних ідей та світових рухів XIX – першої третини XX ст., були своєрідними й парадоксальними, а практична діяльність досить часто здавалася дивною. Як і в багатьох інших харизматичних особистостях, у С.Ч. Босі було щось таке, що не завжди можна було раціонально пояснити. Нетаджі не розробив фундаментальних концепцій визвольного руху; його погляди за своїм характером були еkleктичними й змінювалися залежно від обставин. Проте можна з упевненістю констатувати, що С.Ч. Бос був яскравим представником лівого соціально-політичного радикалізму, виступаючи за найрішучіші методи звільнення Індії від колоніального гноблення (включаючи й збройну боротьбу) й не менш радикальні методи впровадження соціально-економічних перетворень після досягнення політичної незалежності. Його менталітет був швидше європейським, ніж індійським. Нетаджі ніколи не обмежував себе релігійними чи морально-етичними категоріями, і цим він дуже відрізнявся від М.К. Ганді та інших конгресистських лідерів. Він завжди тяжів до авторитаризму і тоталітарного мислення, бачачи майбутнє Індії як своєрідний синтез “кращих рис” комунізму й фашизму, що шокувало навіть його найближчих прихильників. Однак, на відміну від комуністів, С.Ч. Бос, як полум'яний патріот, завжди віддавав перевагу загальнонаціональним цінностям над класовими інтересами, хоча захоплювався досвідом соціальних перетворень у СРСР, уважно вивчав його, був прихильником тоталітарної моделі соціалізму (з деякими застереженнями) і планової централізованої економіки, співробітничав із лівими партіями та організаціями. Винятком став період Другої світової війни, коли Нетаджі був змушений налагодити тісні зв'язки з Німеччиною та Японією, плекаючи надію

з їхньою допомогою завоювати незалежність Індії. Наважуючись на небезпечне зближення з правим тоталітаризмом, він недооцінив небезпеку, яку становили для Індії нацизм і японський мілітаризм, повіривши обіцянкам здобути довгоочікувану свободу.

Торкаючись безпосередньо ролі С.Ч. Боса у подіях конгресистської історії напередодні Другої світової війни, зазначаємо, що в цей час у Конгресі, який очолював індійський національно-визвольний рух, спрямований проти англійського гніту, і орієнтувався виключно на гандистські ненасильницькі форми боротьби [див.: *Constitution... 1925, 1*], переважали помірковані й праві лідери декількох досить впливових угруповань. Головну увагу вони приділяли парламентській діяльності у реформованих британською владою на основі Закону (Акту) про управління Індією 1935 р. [див.: *Great Britain... 1935*] куцих колоніальних легіслатурах (які були швидше законодорадчими, ніж законодавчими органами, оскільки колонізатори мали право накладати вето на всі їхні рішення) та нормальному функціонуванню кабінетів міністрів, створених конгресистами у семи з одинадцяти провінцій після перемоги на виборах до Центральних законодавчих зборів та місцевих легіслатур у 1937 р. [детально див.: *The Bombay Chronicle 1937, 15, 19, 20 March, 8, 11, 14 July, 13 August, 19 October, 11 November; Towards... 1985*]. Фактична відмова тодішнього керівництва ІНК від активної боротьби з іноземною владою за свободу й незалежність Індії, а також численні випадки прямого співробітництва багатьох міністрів-конгресистів із британською адміністрацією в Індії викликали значне невдоволення у Конгресі, який наприкінці 30-х років XX ст. був своєрідним строкатим національним фронтом різних політичних сил (від націоналістів до комуністів), тимчасово об'єднаних ідеями національного визволення у гандистській інтерпретації.

На хвилі цього невдоволення й посилення протиріч у лавах партії її президентом (головою) у січні 1938 р. було обрано одного з провідних лідерів ліворадикального крила С.Ч. Боса, який тоді перебував у Австрії, лікуючись від загострення хронічного захворювання [Bose

1964, 331; Gordon 1974, 166]. Йому були притаманні пристрасна непримиренність до колоніалізму, палкий патріотизм, різке невдоволення політикою партійних вождів, намагання усіма можливими засобами активізувати боротьбу за незалежність, а також бажання максимально використати в інтересах Індії майбутні військові ускладнення Англії в Європі. Так, в інтерв'ю лівій англійській газеті "Дейлі Воркер" С.Ч. Бос назвав найголовнішою метою Конгресу повну політичну незалежність та соціалізм [The Daily Worker 1938, January 24], не пояснюючи при цьому, що він вкладав у поняття соціалізму.

Після повернення на батьківщину на початку лютого 1938 р., якраз напередодні чергової сесії (з'їзду) ІНК у Харіпурі, С.Ч. Боса із захопленням зустріли величезні натовпи народу. Його публічні виступи на антибританських мітингах та демонстраціях слухали тисячі людей, які з ентузіазмом підтримували заклики нового керівника конгресистів до рішучих та сміливих дій у боротьбі за ідеали свободи. Головну увагу він приділяв питанню введення англійцями т.зв. "Федеральної схеми" (першої частини Закону про управління Індією 1935 р.), на основі якої вся влада в Британській Індії, як і до цього, повністю переходила до рук колонізаторів [див.: Speeches... 1957, 323–376]. Висловлюючись категорично проти ухвали й прийняття Конгресом "Федеральної схеми", С.Ч. Бос визначив активну й послідовну боротьбу проти неї найважливішим завданням своєї діяльності на посаді голови провідної політичної партії Індії, обіцяючи при цьому (згідно з програмою конгресистської організації) дотримуватися законних та мирних засобів у боротьбі з іноземними поневолювачами. Серед інших питань, які були надзвичайно важливими для ІНК, він виділив проблему досягнення взаємопорозуміння та єдності усіх релігійних общин, що населяли Індію, а також складну міжнародну ситуацію наприкінці 30-х років, сподіваючись використати її з найбільшою користю для здобуття незалежності [Sitaramaуа 1947, 73–74].

Перші ж кроки та дії С.Ч. Боса на посаді президента ІНК викликали значне невдоволення й роздратування у середовищі поміркованих та правих діячів пар-

тії, очолюваному ветеранами визвольного руху В. Пателем, Р. Прасадом та Ч. Раджагопалачарією. За словами С.Ч. Боса, його активна діяльність стала основною причиною загострення ідейно-політичної боротьби у лавах конгресистів [Bose 1964, 331], яка невдовзі розгорнулася вже на сесії у Харіпурі (провінція Гуджарат), що відбувалася 19–21 лютого 1938 р. Прибічники президента, представлені п'ятьма ліворадикальними угрупованнями [про них детально див.: Sinha 1965], яких підтримала значна кількість делегатів вищого партійного форуму, виступили з вимогою негайної кардинальної зміни політичного курсу ІНК, але зіткнулися із сильною протидією з боку старих членів партії, переважно колишніх противників змін [про них див.: Bahadur 1983]. Серед основних питань, навколо яких під час сесії виникли суперечки, були такі: ставлення конгресистів до введення в дію "Федеральної схеми"; формування політики щодо робітничого та селянського рухів; оцінка міжнародних подій (особливо майбутньої великої війни у Європі); ІНК та народні рухи в індійських князівствах, у яких проживала майже третина майбутніх громадян вільної Індії; оцінка політики конгресистських провінційних урядів; проблема перетворення ІНК в орган єдиного антиколоніального національного фронту усіх патріотично налаштованих сил країни [Sinha 1965, 443–444].

Погляди ліворадикальної частини делегатів сесії, що виступали проти будь-якого співробітництва з метрополією та за активізацію боротьби з нею задля здобуття повної незалежності, найповніше відобразилися у традиційному зверненні президента партії до делегатів, виголошеному 19 лютого 1938 р. [див.: Bose 1938]. Сама назва доповіді ("Індія для індійців") символізувала велике бажання оратора бачити свою батьківщину вільною й незалежною від іноземного панування, в якій би формі воно не здійснювалося. Розпочавши виступ зі всебічної характеристики й аналізу політичної ситуації у Британській імперії, С.Ч. Бос зробив пророчий висновок, що її неминуче спіткає трагічна доля усіх великих імперій минулого, які існували за рахунок поневолення, пограбування, експлуатації й приниження національної гідності

безлічі народів і розпалися внаслідок могутніх ударів внутрішніх чи зовнішніх ворогів. Він звернув увагу на нерозривний зв'язок між пануванням класу капіталістів у метрополії та хижацьким пограбуванням колоній; навів слова В.І. Леніна про поневолення і гноблення імперіалістичною Англією величезної кількості націй; підкреслив, що англійська аристократія і буржуазія процвітали виключно завдяки пограбуванню своїх колоній та залежних від Британії країн і територій, досягнення якими повної політичної незалежності завдасть тяжкого удару по правлячих колах Англії, прискоривши встановлення у ній соціалістичного устрою. Разом з тим не виключалася можливість утворення на місці величезної Британської імперії федерації вільних націй, але за неодмінній умови повного звільнення жителів британських островів від капіталістичної експлуатації та перетворення Англії у соціалістичну державу. Визначення цього поняття та опису моделі соціалізму, якій надавалася перевага, а також шляхів її реалізації на практиці С.Ч. Бос не подав (як і в інших виступах та інтерв'ю), але, найвірогідніше, він мав на увазі радянську тоталітарну модель [детально див.: Choudhary 1965]. Далі лідер партії проаналізував політику англійських правлячих кіл у найбільшій колонії світу, якою була Індія, різко її засудив і гостро розкритикував; висвітлив визвольний рух народів Індостану, зауваживши, що найближчим союзником у боротьбі з іноземним пануванням є Радянська Росія (звичайно, мова йшла про СРСР), "саме існування якої наповнює жахом серця представників правлячих класів у кожній імперіалістичній державі". При цьому увага присутніх зверталася на втрату колишньої могутності Англії, яка раніше була "майстернею світу" та "володаркою морів", на значне зростання сил індійського національного руху, на проблеми релігійних меншин та активний спротив конгресистів і народних мас щодо введення у дію "Федеральної схеми". С.Ч. Бос закликав керівників ІНК усіх рівнів та рядових членів партії відмовитися від марної політики реформізму й конституціоналізму, а натомість використовувати найменшу можливість для посиленої підготовки до всенародної кампанії масової громадянської непокори, єдиною

метою якої має стати здобуття Індією повної політичної незалежності і створення самостійної індійської держави.

На думку С.Ч. Боса, після вигнання англійців із Індії Конгрес мав узяти владу в свої руки й відразу ж розпочати національну реконструкцію, яка полягала у глибоких політичних, соціально-економічних та культурних реформах і перетвореннях. Утворений конгресистами індійський національний уряд мав насамперед ліквідувати бідність, злидні, нетрі, голод, хвороби та взятися до організації виробництва й розподілу його на основі соціалістичних принципів, встановивши економічну й соціальну рівність. Потім планувалося провести радикальну земельну реформу, ліквідувавши введені англійцями грабницькі земельно-податкові системи, поміщицьке землеволодіння, усі види заборгованості селян поміщикам та лихварям; надати селянам та сільськогосподарським робітникам необхідні кредити для ведення господарства; сприяти розвиткові кооперативного руху на селі; а також провести індустріалізацію Індії. Для розробки плану її економічного розвитку, що передбачав створення й розширення державного сектору та встановлення контролю держави над економічним життям країни, пропонувалося створити спеціальний комітет, який мав визначати головні напрямки та форми індустріалізації, маючи на меті соціалізацію промисловості та сільського господарства. Президент вважав, що комітет із планування міг би розгорнути свою діяльність ще до здобуття незалежності.

Звернення голови ІНК містило й програму діяльності конгресистів на 1938 рік. Він закликав членів партії повністю присвятити себе активній боротьбі проти введення колонізаторами в дію "Федеральної схеми"; проводити постійну агітаційно-пропагандистську роботу серед широких верств народних мас; встановити тісне співробітництво з організаціями робітників та селян, домагаючись їхнього приєднання до Конгресу; налагодити близькі стосунки з усіма антиколоніальними патріотичними силами в країні, перетворивши ІНК у реально діючий орган єдиного національного фронту; активно підтримувати демократичні рухи у князівствах; боротися за звільнення усіх політичних в'язнів, до якої

б ідейної течії вони не належали; налагоджувати контакти й встановлювати зв'язки з найближчими сусідами Індії, які теж потерпали від колоніальної залежності, для спільної боротьби за національне визволення. Повністю погодившись із програмою й тактичним курсом створеної всередині ІНК у 1934 р. конгрес-соціалістичної партії (КСП) [детально про неї див.: All-India... 1934; Lakhanpal 1946], С.Ч. Бос радив усім лівим угрупованням конгресистів подолати гострі внутрішні розбіжності та об'єднатися в єдину партію, яка була б соціалістичною за своїм характером. При цьому він заявив: "Хоча соціалізм не є для нас безпосередньою метою, але, пропагуючи його зараз, ми будемо готувати країну до соціалістичних перетворень після завоювання політичної незалежності" [Netaji 1948, 322].

Запропонована С.Ч. Босом програма побудови незалежної індійської держави, що проголошувала необхідність перетворень соціалістичного характеру у вільній Індії, попри декларативність багатьох її положень та симпатії автора до радянської тоталітарної моделі соціалізму, не викликала особливих заперечень у делегатів сесії, оскільки соціалістичні ідеї у різній інтерпретації (від фабіанства до марксизму) напередодні Другої світової війни вже були доволі популярними серед конгресистів, головним чином завдяки пропаганді Дж. Неру, КСП та комуністів [детально див.: Malaviya 1966; Pradhan 1974; Sadig 1961; Singh G.N. 1985; Singh V. 1977]. Проте досить гостра боротьба розгорнулася під час обговорення питання про ставлення партії до введення в дію "Федеральної схеми", до масового руху селян та їхніх організацій ("кісан сабхам"), до боротьби населення індійських князівств за демократичні перетворення й незалежність, а також до міжнародних подій, які мали значний вплив на колоніальну політику Англії. Найбільші суперечки виникли під час обговорення питання про введення в дію "Федеральної схеми". Праві сили, очолювані В. Пателем та Ч. Раджагопалачарією, схилилися до думки про можливість укладення компромісу з колоніальною адміністрацією, якщо він буде вигідним та почесним для Конгресу, тобто влада мала піти на якісь суттєві поступки силам національного визволення.

Ліве крило, що згуртувалося навколо президента, категорично заперечувало "Федеральну схему" в цілому, без будь-яких заважень, і наполягало на підготовці партії й країни до рішучої боротьби проти введення її в дію, не висуваючи англійцям ніяких попередніх умов і не йдучи з ними ні на які компроміси. Оратори, які відстоювали таку точку зору, свої надії покладали на те, що Англію неодмінно буде втягнуто у нову світову війну (в неминучості якої мало хто сумнівався), і якщо вона й не зазнає у ній поразки, то вийде з неї дуже ослабленою, з чого зможуть вдало скористатися індійські патріоти, здобувши незалежність [Sinha 1965, 443–444]. Переважна більшість делегатів підтримала антифедералістів. У резолюції, ухваленій сесією, вказувалося на необхідність організації членами Конгресу активної протидії введенню "Федеральної схеми", а також негайного розгортання масової антибританської кампанії по всій Індії, якщо колонізатори все-таки введуть федерацію [див.: India struggle for freedom... 1962, 565–566]. У решті резолюцій також знайшли певне відображення пропозиції прибічників С.Ч. Боса [детально див.: Sitaramaуа 1947, 78–80].

Після сесії в Харіпурі С.Ч. Бос відбув у тривале агітаційно-пропагандистське турне по Індії. Відвідуючи одну провінцію за другою, він скрізь виступав із полум'яними промовами, закликаючи народ готуватися до тривалої і впертої боротьби за незалежність, висловлювався на користь рішучих дій у протистоянні з владою, багато часу приділяв викладенню своїх поглядів, поясненню ухвалених у Харіпурі рішень, програми ІНК та основних напрямів його майбутньої політики. Його захоплено зустрічали натовпи людей, в атмосфері великого ентузіазму проводилися публічні мітинги та демонстрації, а антибританські висловлювання супроводжувалися схвальними вигуками. Найбільшу підтримку індійських патріотів мала заява конгресистського президента на багатотисячному мітингу у Калькутті про те, що настав час пред'явити Великій Британії єдині вимоги усіх жителів Індостану, проти яких вона виявиться безсилою. Після цього у м. Читтагонзі проти С.Ч. Боса невідомими було організовано збройну провокацію, внаслідок якої він, однак, отримав лише

легку травму [детально див.: Netaji 1948, 221; Sitaramayya 1947, 102].

Значне зміцнення позицій ліворадикальних угруповань у провідній загальноіндійській політичній організації, пропагандистська кампанія С.Ч. Боса (особливо його заклики до найрішучіших дій у боротьбі за незалежність, які, проте, не мали виходити за межі гандистських принципів ненасилля) навесні та влітку 1938 р. призвели до загострення внутрішньополітичної боротьби в ІНК. Слід зазначити, що серед конгресистського керівництва відбувалася глибока прихована боротьба, яка практично не проявлялася у відкритих активних виступах і була майже непомітною для партійних низів та широкої громадськості (лише на апаратному рівні), але вона мала велике подальше значення і наслідки як для долі Конгресу взагалі, так і для його лівого крила зокрема. Вона посилилася після повернення С.Ч. Боса з поїздки по країні, коли він, підтриманий багатьма відомими конгресистами, здійснив декілька серйозних спроб рішуче змінити політичний курс партії у центрі й на місцях, але зіткнувся із впертою протидією консервативних сил, що чекали від колонізаторів суттєвих поступок у питанні введення федерації [детально див.: Netaji 1948, 221].

Суперечності у конгресистській організації стали відомі широкому загалові наприкінці червня – початку липня 1938 р., коли помірковані праві діячі звернулися до британських правлячих кіл із пропозицією провести у Лондоні таємні переговори щодо введення у дію федерації. Усі спроби президента перешкодити укладенню закулісної угоди, не роблячи її надбанням громадськості, були марними. 8 липня 1938 р. він виступив зі зверненням до індійського народу, в якому категорично протестував проти угодницьких планів більшості провідних лідерів партії і навіть погрожував відмовити від посади президента, аби повністю присвятити себе боротьбі проти введення в дію “Федеральної схеми” [The Bombay Chronicle 1938, 9, 10 July]. Назривав скандал, якого ще не знала історія Конгресу з моменту його заснування. Тому прихильники укладення чергового компромісу з метрополією змушені були відмовитися від своїх планів, а С.Ч. Бос та його оточення отримали значно більшу свободу дій.

У боротьбі за зміну політичного курсу ІНК С.Ч. Бос надавав першочергового значення досягненню єдності лівих угруповань у партії, чудово розуміючи, що розбіжності між ними можуть призвести до перегрупування внутрішньопартійних сил на користь поміркованих та правих. Попри зайнятість та погіршення стану здоров'я восени 1938 р., президент багато уваги приділяв зменшенню протиріч, що існували серед ліворадикальних угруповань, встановленню співробітництва між ними і, як результат, – об'єднанню з метою вироблення плану спільних дій для здобуття незалежності. Завдяки зусиллям С.Ч. Боса, а також підтримці іншого визначного лідера лівого крила ІНК – Дж. Неру, який восени 1938 р. повернувся з тривалої поїздки до Європи, представникам лівих угруповань вдалося досягти принципової домовленості про необхідність проведення першої конференції ліворадикальних конгресистів, аби вирішити питання про їхню єдність. Проте остаточно ліквідувати суперечності всередині лівого крила С.Ч. Босу (як і Дж. Неру до нього) не вдалося. Непорозуміння залишалося між конгрес-соціалістами та комуністами, які входили тоді до складу КСП і, відповідно, до Конгресу, а також між різними фракціями КСП. Невдовзі досить сильна напруга виникла також у стосунках між С.Ч. Босом та Дж. Неру, що породила між ними приховану неприязнь [детально див.: Chattopadhyaya 1973; Lakhanpal 1946, 66–68].

Особливої уваги заслуговують наполегливі спроби С.Ч. Боса змінити характер діяльності провінційних конгресистських урядів, політика яких далеко не завжди відповідала національним інтересам. Деякі з них взагалі стали співробітничати з місцевою владою, порушивши передвиборні обіцянки ІНК активно боротися з ними. Це спричинило невдоволення рядових конгресистів та патріотично настроєної частини індійської громадськості. Глава ІНК декілька разів зустрічався з прем'єр-міністрами конгресистських провінційних урядів, окремими міністрами; проводив з ними бесіди, наради й конференції, під час яких вносив пропозиції щодо необхідності тісної координації діяльності усіх кабінетів міністрів, створених на місцях конгресистами, а також проведення ними узгодженої

єдиної політики, яка відповідала б національним інтересам Індії; активно сприяв врегулюванню конфліктних ситуацій із провінційною владою в Ассамі, Сполучених та Центральних провінціях; вимагав від Робочого комітету ІНК – вищого виконавчого органу партії – та від Всеіндійського комітету Конгресу (ВІКК) – вищого законодавчого органу – звертати значно більшу увагу на діяльність провінційних урядів та надавати їм необхідну допомогу [детально див.: Gordon 1974, 284–285; Netaji 1948, 224; Sitaramaуа 1947, 92–97].

Надзвичайно важливого значення С.Ч. Бос надавав індустріалізації Індії та плануванню її економічного розвитку [детально див.: Majumdar S.K. 1966, 293–295]. Він розробив програму національного планування, що передбачала індустріалізацію країни, і ознайомив з нею спочатку прем'єр-міністрів провінційних конгресистських урядів, а потім, отримавши згоду Робочого комітету ІНК, провів у Делі 2–3 жовтня 1938 р. конференцію міністрів промисловості у конгресистських кабінетах, яка ухвалила рішення створити Національний комітет із планування, до складу якого мали увійти 27 підкомітетів. Формування персонального складу комітету та призначення його голови конференція доручила С.Ч. Босу [Netaji 1948, 223; Sitaramaуа 1947, 97]. Головою комітету став Дж. Неру, а до його складу (за словами Дж. Неру) увійшли “тверезо мислячі представники великого капіталу”, “соціалісти та особи, близькі до комунізму” [Неру 1955, 429]. Вони відразу ж узялися до розробки плану економічного розвитку Індії. Як свідчив С.Ч. Бос, праві лідери ІНК сприйняли рішення про створення Національного комітету з планування з великим незадоволенням, розцінивши його діяльність як “загрозу цілям та завданням Всеіндійської асоціації сільських ремесел, створеної Махатмою Ганді” [Netaji 1948, 224]. М.К. Ганді їх підтримав [див.: A Bunch... 1958, 378–379].

Невдоволення та активну протидію з боку правих конгресистів спричинили й інші дії С.Ч. Боса, зокрема – розпочата ним восени 1938 р. масова кампанія на підтримку демократичних рухів у князівствах [див.: Moore 1974, 308–309; The Bombay Chronicle, 1939, 10, 11 February], а також

активна пропагандистська діяльність керівника ІНК, спрямована на чітке визначення ставлення партії й очолюваного нею індійського національно-визвольного руху до майбутньої світової війни, яка мала спричинити чергове загострення ідейно-політичної боротьби у лавах конгресистів. С.Ч. Бос та значна кількість лівих конгресистів, що підтримали його, виступили категорично проти будь-якої участі Індії у війні між європейськими державами, маючи на меті скористатися з імовірних воєнних невдач Англії для здобуття власної політичної незалежності. Помірковані й праві конгресисти також висловлювалися проти втягнення народів Індійського субконтиненту у воєнні дії на боці метрополії, посиляючись на гандистську ненасильницьку доктрину ІНК, але (боячись втратити міністерські посади, надані колонізаторами) під різними приводами відмовлялися від ухвалення рішення про розгортання в країні масового антивоєнного руху – в тому разі, якщо Індія стане воюючою державою [детально див.: Bose 1964, 336; Majumdar R.C. 1963, 580]. На вимогу лівих питання про ставлення конгресистів до війни спеціально обговорювалося на засіданні Робочого комітету ІНК 24–26 вересня 1938 р. [див.: Sitaramaуа 1947, 101]. Однак у ході гострих суперечок перемогу все-таки отримали праві, підтримані М.К. Ганді.

Потерпівши поразку на засіданні Робочого комітету, С.Ч. Бос здійснив ще одну пропагандистську поїздку по Індії, під час якої закликав народ посилено готуватися до майбутньої боротьби за незалежність, яка мала початися з розгортанням широкомасштабних воєнних операцій у Європі за участю Англії [див.: Bose 1964, 332]. Знову його захоплено зустрічали величезні натовпи людей, підтримуючи рішучість та сміливість конгресистського президента. Побачивши бажання народних мас боротися за звільнення країни від іноземних поневолювачів, С.Ч. Бос наприкінці 1938 р. виступив із “Планом дій”, який привернув пильну увагу не лише індійської, а й світової громадськості. План передбачав висунення індійськими патріотами ультиматуму англійському уряду щодо надання Індії повної політичної незалежності без будь-яких застережень і у шестимісячний термін. У разі відмови англійців повністю

задовольнити його С.Ч. Бос пропонував негайно розпочати по всій країні масову кампанію громадянської непокори для завоювання незалежності. Глава ІНК, зокрема, заявив: “Ми хочемо “пурна сварадж” (повної незалежності) якомога швидше, і для того щоб домогтися її, нам самим треба виявити ініціативу” [Новейшая... 1959, 363].

“План дій”, на відміну від багатьох інших ініціатив С.Ч. Боса, отримав повну підтримку усіх лівих угруповань конгресистів, а також більшості учасників антибританського руху. Деякі з них, загалом схвалюючи його, пропонували лише незначні доповнення. Помірковані та праві лідери ІНК, що, як і раніше, відстоювали політику вичікування слушного моменту, різко розкритикували “План дій”, виступивши проти пред’явлення Лондону ультиматуму, оскільки вважали його занадто передчасним. Їхнє невдоволення “екстремістською” політикою президента партії у кінці 1938 р. досягло своєї кульмінації. Тому, коли ліве крило, не без підстав сподіваючись на ухвалу “Плану дій” на черговій сесії ІНК, висунуло кандидатуру С.Ч. Боса ще на один річний президентський термін (конгресисти традиційно обирали свого голову лише на рік), це спричинило активну протидію правих сил [детально див.: Sinha 1965, 447]. Дискусія про особистість президента, що розгорнулася серед конгресистів наприкінці 1938 – початку 1939 р., була надзвичайно суперечливою. Щось подібне відбувалося в багаторічній історії ІНК лише одного разу – у 1907 р., напередодні сесії у Сураті, коли відбулися надзвичайно бурхливі суперечки стосовно питання про кандидатуру президента партії між прибічниками лідера т.зв. екстремістів (або крайніх) Б.Г. Тілака та прибічниками лідера поміркованих Р.Б. Гхоша, які призвели тоді до розколу конгресистської організації та виходу з неї крайніх [детально див.: Sinha 1965, 447; Sitaramaya 1947, 104]. Висуванці поміркованих та правих (спершу відомий мусульманський діяч ІНК А.К. Азад (центрист), а потім майбутній автор офіційної історії конгресистської організації Б.П. Сітарамая (правий)) не змогли серйозно протиставити себе С.Ч. Босу. Тому на виборах, що відбулися 29 січня 1939 р., він переміг, набравши 1580 голосів, а його опонент Б.П. Сіта-

рамайя, якого підтримав М.К. Ганді (до цього практично завжди перемагали висуванці “некоронованого короля ІНК Махатми Ганді”), – 1375 [детально див.: Gordon 1974, 268; Majumdar S.K. 1966, 295; Netaji 1948, 80–85]. Проте до складу нового Робочого комітету ІНК, окрім самого С.Ч. Боса, його брата Сарата та Дж. Неру, увійшло 12 представників правого крила, які 22 лютого 1939 р. подали у відставку, вимагаючи від С.Ч. Боса створення однорідного за складом виконкому, до якого входили б виключно однодумці. У відставку подав і Дж. Неру, виходячи із власних міркувань. Становище ускладнювалося черговим загостренням хвороби президента, а також посиленням протиріч у лівому крилі партії [детально див.: Majumdar S.K. 1966, 298].

На сесії ІНК у Тріпурі (10–12 березня 1939 р.) помірковані й праві лідери, скориставшись із відсутності С.Ч. Боса через хворобу та з розбіжностей серед лівих угруповань (що відстоювали кожне свою політичну платформу поодиночі), пішли у рішучий наступ. Спочатку вони виступили проти висунення ультиматуму англійським правлячим колам (на якому наполягав С.Ч. Бос у своєму президентському зверненні до делегатів сесії, яке зачитав присутнім Сарат Чандра Бос) і домоглися підтримки більшості сесійного зібрання. Потім представник правого крила Г.В. Пант запропонував резолюцію, котра значно обмежувала політичну діяльність С.Ч. Боса та його однодумців. Її зміст полягав у тому, що президент ІНК мав призначати нових членів Робочого комітету не за власним бажанням, як це було, починаючи з 1934 р., а виходячи виключно з побажань М.К. Ганді, чиї симпатії традиційно були на боці поміркованих та правих політиків. У найкритичніший момент, під час голосування, ліве крило виявилось роз’єднаним. За словами С.Ч. Боса, Дж. Неру виступив проти нього разом зі “старою гвардією” [Jog 1969, 158], а найбільше і найвпливовіше ліве угруповання в КСП відмовилося від підтримки С.Ч. Боса, оголосивши про свій нейтралітет під приводом необхідності збереження єдності та згуртованості конгресистської організації напередодні важливих подій. Це дало змогу правим отримати перемогу під час голосування щодо резолюції Г.В. Панта [див.: Gordon

1974, 273; Lakhanpal 1946, 60; Netaji 1948, 228–229].

Ухвалення цієї резолюції призвело до суттєвого зміщення у загальній розстановці політичних сил у партії, оскільки праві віднині могли без будь-яких перешкод усувати з її провідного керівного органу усіх непотрібних їм діячів, прикриваючись безперечним авторитетом і харизматичним іменем М.К. Ганді. Ліві фактично втратили можливість зберегти свої позиції не лише у Робочому комітеті ІНК, а й у його партійному апараті, де вони на той час мали чималий вплив. Тому вже невдовзі праве крило набуло достатньої сили, аби повернути собі втрачені позиції у Конгресі та його численних організаціях. Так, на засіданні ВІКК у Калькутті 29–30 квітня 1939 р., на якому С.Ч. Бос патетично заявив, що віднині він, незважаючи ні на що, відмовляється бути президентом ІНК, члени ВІКК не вмовляли його залишитися (умовляв лише Дж. Неру), а натомість висловили повну довіру одному з провідних лідерів правого крила Р. Прасаду (на початку 20-х років він разом із Ч. Раджагопалачарією очолював прогандистське угруповання противників змін), обравши його замість С.Ч. Боса на посаду чергового конгресистського президента на річний термін. 1 травня новий голова ІНК призначив Робочий комітет, включивши до його складу виключно поміркованих та правих діячів [Bose 1964, 333; Majumdar R.C. 1963, 584–585].

Подавши у відставку з посади конгресистського президента, С.Ч. Бос 3 травня 1939 р. оголосив про утворення всередині ІНК нової політичної організації лівої орієнтації, якій він дав назву “Форвард блок” [детально див.: Чувпило 2002, 175–178]. До неї мали входити лише ліві конгресисти на основі індивідуального членства. Їхнім завданням була боротьба з консерваторами у конгресистській організації, здобуття ІНК вирішального впливу та перетворення його в орган єдиного антиколоніального фронту усіх патріотичних сил Британської Індії з метою подальшого розгортання масової боротьби за повну національну незалежність. У своїй діяльності “Форвард блок” мав цілком керуватися програмою ІНК, активно протидіючи політиці його поміркованих та правих лідерів.

Фактично С.Ч. Бос не зміг чи не схотів (з якихось відомих йому причин) висунути принципово нову ідейно-політичну платформу, яка могла б стати реальною основою для об’єднання усіх лівих угруповань всередині Конгресу, а також, можливо, й поза ним. Тому ліві майже одностайно розцінили утворення ще однієї організації як черговий етап боротьби за владу в ІНК та за лідерство у національно-визвольному русі, спочатку відмовившись приєднатися до “Форвард блоку” і залишивши С.Ч. Боса наодинці зі своєю організацією [детально див.: Netaji 1948, 103, 234; Sinha 1965, 462, 465–467].

Однак потім, виключно завдяки зусиллям С.Ч. Боса, після тривалих та напружених переговорів між керівниками лівих угруповань конгресистів на скликаній ними 22–23 червня 1939 р. у Бомбеї спеціальній конференції, було ухвалено рішення про створення т.зв. Лівого консолідаційного комітету (ЛКК). До його складу увійшли представники “Форвард блоку” (який так і не став масовою організацією), КСП, КПІ, Ліги радикальних конгресистів (очолюваної колишнім відомим діячем Комінтерну М.Н. Роем), лівого крила індійських профспілок та Всеіндійської селянської спілки. Найголовнішою метою лівої консолідації проголошувалося здобуття Індією цілковитої національної незалежності та створення суверенної індійської держави. У спеціальній резолюції, схваленій конференцією, вказувалося на необхідність підготовки населення країни до вирішального виступу проти англійських колонізаторів, аби максимально використати в інтересах національно-визвольного руху різке погіршення міжнародної ситуації й можливі майбутні військові проблеми метрополії. Слід зазначити, що з утворенням ЛКК ліві угруповання зберігали свою організаційну та ідейну самостійність, а також повну свободу дій, виступаючи кожна окремо зі своєю політичною платформою. Рішення, ухвалені комітетом, були обов’язковими для виконання лише у разі одностайного схвалення їх представниками усіх угруповань, що входили до його складу [Bose 1964, 404; Netaji 1948, 104; Sinha 1965, 468–469]. Тому ЛКК перетворювався у своєрідний колективний дорадчий орган з дуже обмеженими можливостями та повноваженнями.

Відразу ж після утворення ЛКК Робочий комітет ІНК скликав у тому ж Бомбеї засідання ВІККу, на якому було ухвалено запропоновані Робочим комітетом дві важливі резолюції про внесення змін до Конституції партії (яка мала замінити програму й статут водночас), спрямовані на значне обмеження політичної діяльності лівих конгресистів. Перша резолюція забороняла членам Конгресу брати участь у всіх видах “сатьяграх” (масових гандистських ненасильницьких кампаніях) без попередньої санкції провінційних комітетів партії. Оскільки переважна більшість “сатьяграх” проводилася у сільській місцевості, то лідери лівих розцінили цю резолюцію як серйозну спробу перешкодити їм брати участь у селянському русі. Друга резолюція надавала практично необмежені повноваження місцевим конгресистським урядам, у яких переважали помірковані й праві, у вирішенні усіх важливих питань внутрішнього життя провінцій, у тому числі й питань придушення робітничого та селянського рухів. Внесення таких змін в основний закон партії пояснювалося нарізною необхідністю надати значно більшої ваги парламентській діяльності конгресистів, послабивши роботу серед народних мас, яка з цього часу значною мірою відходила на задній план, ставала другою рядною [Majumdar R.C. 1963, 586–587; Sitaramaуа 1947, 114–115; The Bombay Chronicle 1939, 28 June].

У відповідь на це ЛКК 9 липня 1939 р. провів всеіндійський День протесту проти Бомбеїських рішень ВІКК, організувавши по всій країні масові мітинги й демонстрації з вимогою їхньої негайної відміни [Sinha 1965, 470]. Оскільки Р. Прасад категорично заборонив конгресистам брати в них участь, погрожуючи жорсткими санкціями проти порушників наказу президента, Робочий комітет, скликаний у Вардхі 11 серпня 1939 р., за грубе порушення партійної дисципліни усунув С.Ч. Боса з посади президента Бенгальського провінційного комітету ІНК та позбавив його права обіймати будь-яку виборну керівну посаду у вищих партійних органах протягом трьох років, починаючи з серпня 1939 р. Різні дисциплінарні догани від Робочого комітету отримали й інші ліві конгресисти [детально див.: Bose 1964, 404–406; Majumdar

R.C. 1963, 590–591; Netaji 1948, 104–105, 236–237]. Після цього праві в ІНК, як стверджував С.Ч. Бос, розпочали широкомасштабний наступ у центральній та в провінційних конгресистських організаціях, намагаючись повністю усунути ліво-радикальних діячів з усіх найбільш важливих партійних посад [див.: Bose 1964, 406]. Із початком Другої світової війни (в яку Британську Індію було втягнуто 3 вересня 1939 р. – простим оголошенням віце-короля лорда Лінлітгоу, всупереч волі її народів та переважної більшості політичних партій і організацій) ідейно-політична боротьба в ІНК не послабилася, а ще більше загострилася [детально див.: Bose 1964, 405–407; Majumdar R.C. 1963, 596–600; Sinha 1965, 485–511]. Хоча перебіг цієї боротьби та участь у ній С.Ч. Боса не є предметом нашого дослідження, зазначимо, що проблема ставлення до війни та участі у ній стала головною причиною посилення суперечностей не лише між правими та лівими конгресистами, а й усередині лівого крила, в якому знову почали домінувати дезінтеграційні процеси. Зокрема, виникли серйозні непорозуміння між КСП та КПІ (внаслідок яких комуністів у 1940 р. було виключено зі складу КСП, і вони почали проводити політику підтримки Англії у війні), “Форвард блоком” та КПІ, “Форвард блоком” і Лігою радикальних конгресистів (що наприкінці 1939 р. стала Радикально-демократичною партією), “Форвард блоком” та КСП, а також між окремими лідерами угруповань та всередині кожної організації. Причому суперечності виникали не лише щодо питання ставлення до війни, а й щодо того, хто очолить ліве крило ІНК у нових політичних умовах. У цій боротьбі С.Ч. Бос, висуваючи переважно популістські гасла, так і не зміг створити чітку ідейно-політичну платформу, яка могла б стати основою консолідації розрізнених лівих угруповань в умовах війни. Тому всі його спроби та докладені чималі зусилля задля досягнення єдності у ЛКК були невдалими, і вже наприкінці 1939 р. у ньому залишилися лише “Форвард блок” та Всеіндійська селянська спілка [Bose 1964, 407].

Таким чином, на початку Другої світової війни в ІНК після тривалої внутрішньополітичної боротьби в черговий раз пере-

могу отримали помірковані й праві діячі (переважно – ветерани визвольного руху), які, більш реалістично оцінюючи складне становище, що склалося у патріотичному таборі, віддали перевагу виключно конституційним формам досягнення незалежності. Ліве крило, лідером якого протягом 1938–1939 рр. був С.Ч. Бос (іноді “за популярністю переважаючи навіть самого М.К. Ганді”), хоч і мало значний вплив серед конгресистів та індійської громадськості, все ж не змогло реанімувати масовий народний рух і напередодні вступу Британської Індії у Другу світову війну було повністю усунене від влади у конгресистській організації. Попри те що політичний курс ІНК та стратегічний і тактичний курс кожного угруповання в ньому напередодні Другої світової війни були вкрай суперечливими (і це заважає глибокому і всебічному аналізу причин політичної поразки С.Ч. Боса та очолюваних ним лівих сил), все ж спробуємо виділити найважливіші причини поразки. Серед них крайня неоднорідність лівого крила, яка була причиною неможливості досягнення справжньої єдності у його лавах; політична недосвідченість ліворадикальних конгресистів, серед яких переважала молодь; відсутність у С.Ч. Боса та інших лівих лідерів оригінальної ідейно-політичної платформи, відмінної від гандизму, яка могла б згуртувати й об’єднати розрізнені та не досить численні ліворадикальні угруповання (адже від імені гандизму виступали помірковані й праві лідери, ототожнюючи себе з іменем та ідеями Махатми); наявність глибоких розбіжностей у поглядах і навіть антипатії між С.Ч. Босом та іншими лівими лідерами, котрі нерідко мали корисливі цілі, відмінні від загальнонаціональних інтересів; велика втома і навіть апатія, що охопили значну кількість (якщо не більшість) конгресистів усіх рівнів після невдало проведених масових гандистських ненасильницьких кампаній громадянської непокори у першій половині 30-х років ХХ ст.,

внаслідок яких багато з них, з одного боку, відчували певну відразу й навіть огиду до політичної діяльності, провадячи винятково мирну конструктивну діяльність у межах гандистських соціальних програм, а з іншого боку – остерігаючись спричинити жорстокі репресії з боку влади і потрапити за ґрати, як це було у 1930–1934 рр., вони уникали або відмовлялися брати участь у активних антиколоніальних виступах, до яких закликав С.Ч. Бос; прагнення багатьох конгресистів, особливо керівного складу, провадити відносно безпечну й більш спокійну законодавчу діяльність всередині реформованих на основі Акту 1935 р. колоніальних легіслатур та в органах місцевого самоврядування; надто низький загальноосвітній та ідейно-теоретичний рівень більшості рядових конгресистів, що давало змогу досвідченим поміркованим та правим політикам, прикриваючись іменем М.К. Ганді, майстерно маніпулювати громадською думкою і домагатися ухвали вигідних для них рішень керівними конгресистськими органами; на відміну від лівих, єдність та згуртованість представників правого крила; величезний політичний досвід і майстерність В. Пателя, Р. Прасада, Ч. Раджагопалачарі та інших ветеранів визвольного руху, які зуміли зберегти традиційний вплив у керівних конгресистських структурах та значну підтримку партійних мас у центрі й на місцях. І останній чинник, який, на перший погляд, здається другорядним і навіть невартим особливої уваги, але насправді міг бути чи не вирішальним: як ідеаліст і максималіст (мовою сучасних психологів – перфекціоніст), “С.Ч. Бос був приречений на поразку”, оскільки, “не вміючи жити”, тобто будучи мало пристосованим до повсякденного людського життя з його особливими законами і правилами, він часто плував ідеали, зокрема високі ідеали свободи й незалежності, з реальним життям, яке у Конгресі та й взагалі у колоніальній Індії було ще дуже далеким від його мрій.

ЛІТЕРАТУРА

- Курныкин О.Ю. С.Ч. Бос и индийское национально-освободительное движение (20–30-е гг. XX в.). Канд. дис. Томск, 1998.
- Неру Дж. Открытие Индии. Москва, 1955.
- Новейшая... Новейшая история Индии. Москва, 1959.
- Чувпило О.О. Видатні борці за незалежність Індії. Харків, 2000.
- Чувпило О.О. До питання про утворення та діяльність “Форвард блоку” // **Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Всесвітня історія.** Луганськ, 2002.
- A Beacon... A Beacon across Asia. A Biography of Subhas Chandra Bose.* Delhi, 1973.
- A Bunch... A Bunch of Old Letters.* Bombay, 1958.
- All-India... All-India Congress Socialist Party. Constitution, Programme and Resolutions of the 1-st Conference of the Party and Report of the Organizing Secretary.* Bombay, 1934.
- Bahadur L. Indian Freedom Movement and Thought: Politics of “Pro-change” Versus “No-change” (1919–1929).* New Delhi, 1983.
- Bose S.C. Presidential Address, Haripura. 19-th February, 1938.* Calcutta, 1938.
- Bose S.C. Important Speeches and Writings of Subhas Bose.* Lahore, 1946.
- Bose S.C. Crossroads. The Works of Subhas Chandra Bose. 1938–1940.* Calcutta, Bombay, 1962.
- Bose S.C. The Indian Struggle 1920–1942.* Calcutta, 1964.
- Bose S.C. Correspondence. 1924–1932.* Calcutta, 1967.
- Bose S.C. Fundamental Questions of Indian Revolution.* Calcutta, 1970.
- Bose S.C. Selected Speeches of Subhas Chandra Bose.* New Delhi, 1962, 1974.
- Bose S.K. Netaji Subhas Chandra Bose.* New Delhi, 2004.
- Chattopadhyaya G. Subhas Chandra Bose and Indian Communist Movement: A Study of Cooperation and Conflict.* New Delhi, 1973.
- Choudhary N.N. Subhas Chandra and Socialism.* Calcutta, 1965.
- Constitution... Constitution of the Indian National Congress.* Allahabad, 1925.
- Das Gupta H. Subhas Chandra Bose.* Bombay, 1946.
- Gordon L.A. Bengal: The Nationalist Movement 1876–1940.* New York, 1974.
- Great Britain... Great Britain. Laws, Statutes etc. Government of India Act, 1935.* London, 1935.
- Guha S. The Mahatma and the Netaji. Two Men of Destiny of India.* New Delhi, 1986.
- Hardas B. Armed Struggle for Freedom. Ninety Years War of Indian Independence. 1857 to Subhas.* Poona, 1958.
- India's... India's Struggle for Freedom: Select Documents and Sources. Vol. 1.* Delhi, 1962.
- Jog N.G. In Freedom's Quest. A Biography of Netaji Subhas Chandra Bose.* New Delhi, 1969.
- Lakhanpal P.L. History of the Congress Socialist Party.* Lahore, 1946.
- Majumdar R.C. History of the Freedom Movement in India. Vol. 3.* Calcutta, 1963.
- Majumdar S.K. Jinnah and Gandhi.* Calcutta, 1966.
- Malaviya H.D. Socialist Ideology of Congress: A Study of its Evolution.* New Delhi, 1966.
- Mangat G.S. The Tiger Strikes: An Unwritten Chapter of Netaji's Life History.* Ludhiana, 1986.
- Mookerjee H. Bow of Burning Gold.* New Delhi, 1977.
- Mookerji G. Subhas Chandra Bose.* New Delhi, 1975.
- Moore R.C. The Crisis of Indian Unity 1917–1940.* Delhi, 1974.
- Muller E., Bhattacharjee A. Subhas Chandra Bose and Indian Freedom Struggle.* New Delhi, 1985.
- Netaji... Netaji: A Pictorial Biography.* Calcutta, 1984.
- Netaji... Netaji Birth Day Commemorative Volume Centenary Eve Tribute.* Calcutta, 1996.
- Netaji... Netaji. His Life and Work.* Agra, 1948.
- Ohsawa J.G. The Two Great Indians in Japan.* Calcutta, 1954.

- Pradhan B.* **The Socialist Thought of Jawaharlal Nehru.** Gurgaon, 1974.
- Ralhan O.* **Subhas Chandra Bose: His Struggle for Independence.** Delhi, 1996.
- Sadig A.* **Towards Socialist Thinking in Congress.** New Delhi, 1961.
- Sareen T.R.* **Select Documents on Indian National Army.** New Delhi, 1988.
- Seth H.L.* **Personality and Political Ideals of Subhas Chandra Bose. Is He Fascist?** Lahore, 1943.
- Singh G.N.* **Socialist Ideology in Congress: A Critical Study.** New Delhi, 1985.
- Singh V.* **Nehru on Socialism.** Delhi, 1977.
- Sinha L.P.* **The Left Wing in India (1919–1947).** Muzaffarpur, 1965.
- Sitaramayya B.P.* **The History of the Indian National Congress.** Vol. 2. (1935–1947). Bombay, 1947.
- Sopan.* **Netaji Subhas Chandra Bose.** Bombay, 1946.
- Speeches...* **Speeches and Documents on the Indian Constitution, 1921–1947.** Vol. 1. Bombay, 1957.
- The Bombay Chronicle** 1937, 1938, 1939.
- The Daily Worker** 1938.
- Towards...* **Towards Freedom 1937–1947.** Vol. I. (Experiment with Provincial Autonomy. January 1 – December 31. 1937). New Delhi, 1985.
- Toye H.* **The Springing Tiger. A Study of Revolutionary.** Cassel – London, 1959.
- Werth A., Harbich W.* **Netaji in Germany.** Calcutta, 1970.